יואל ירדן

הגותו החינוכית של הרב שמואל מוהליבר

תרל"ג – תרל"ד

הרב שמואל מוהליבר (תקפ"ד, 1824 — תרנ"ח, 1898; נולד בגלובוקה, פלך וילנה) זכה לפרסום כאחד המנהיגים הראשונים של הציונות הדתית [1]. לעומת זאת לא זכתה לתשומת־לב נאותה הגותו בתחום החינוך, אשר פותחה ופורסמה לפני תקופת חיבת ציון. כוונת מאמר זה — להציג את השיטה החינוכית של מוהליבר, את אופן ביסוסה הרעיוני, וכמו כן — את מקומה החברתי וההיסטורי.

מוהליבר היה רב „גדול בתורה" בנוסח המסורתי [2], אך עם זאת נטה גם להשכלה [3]. רב חרד־משכיל זה הביע את דעתו, בשנים תרל"ג ותרל"ד (1873 ו־1874) בעתון „הלבנון", על הצורך בתיקון החינוך המסורתי [4]. עיקר הצעתו היתה — להוסיף לתכנית הלימודים היהודית המסורתית את לימוד שפת המדינה וגם מלאכה או השכלה.

הצעת הרפורמה החינוכית של מוהליבר היתה מבוססת על אופן הבנתו את השקפת־החיים של היהדות. בהתאם להשקפה המסורתית קבע, כי התכלית האחרונה והנעלה של האדם היא לא בחיי העולם הזה, אלא ב„האושר הנצחי". הדרך, שבה ישיג האדם את התכלית הזאת, היא „שיזכך את שכלו בדעת ה' ויטהר את נפשו מכל חלאת תרמית ואון והסרת התאוה, וכל זה לא יגיעהו כ"א (= כי אם — י.י.) ע"י העיון בתורה" [5].

לטפל גם בצרכים הארציים

יחד עם זה, יש, בכל־זאת — לדעת מוהליבר — חשיבות מכרעת גם ל„אושר הזמני" בחיי העולם הזה: „ראשית פעולת האדם היא — לכונן את אשרו בימי חייו בפה על עמודים בל יסעו ואז זה וזה יתקיימו בידו, כי אם לא יכונן אשוריו במקום עמדתו וכל מעיניו ישים לבנות לו היכלי שן ברוח, יפול בפח אשר מתחתיו ויאבד חלקו בזה ובבא, כמאמרם באבות: כל תורה שאין עמה מלאכה סופה בטלה וכו'". על כן קבע מוהליבר ש„בלעדי אושר הזמני גם אושר הנצחי ירחק מאתנו" [6].

מוהליבר הדגיש וחזר, כי בניגוד ל„אושר הנצחי" אין ה„אושר הזמני" מושג על־ידי השתקעות בתורה ובלימודה בלבד, אלא מן ההכרח לטפל גם בצרכים הארציים. הערכתם של צרכים אלה מול התורה ולימודה סוכמה על־ידי מוהליבר באופן הבא: „הדברים המביאים להשגת „אושר הזמני" הם קודמים בזמן, אבל פחותים במעלה" [7].

את עמדתו ביסס מוהליבר על אסמכתאות מדברי חז"ל, אשר הבולטת שבהן היא מאמרו של רבי ישמעאל: „ואספת דגנך מה תלמוד לומר לפי שנאמר לא ימוש ספר התורה הזה מפיך

יכול דברים ככתבן ת"ל ואספת דגנך הנהג בהם מנהג דרך ארץ" (ברכות ל"ה ע"ב). על זה הוסיף ופירש מוהליבר: „מבואר שחובה על האדם לעשות בצרכי ביתו, אף שבהכרח ישבות ע"ז מלמד תורה" [8].

עמדתו זו של מוהליבר היתה מכוונת במפורש נגד השיטה המקובלת — להשתקע בתורה בלבד, מתוך הנחה שהתורה היא מן „הדברים שאדם אוכל פירותיהם בעולם הזה והקרן קיימת לעולם הבא" [9]. לשיטה זו היו שתי משמעויות: (א) המשמעות האמונתית: בטחון בה', „כי יוריד לנו דגן שמים"; (ב) המשמעות הקארייריסטית: פתרון בעית הפרנסה „בהסתפח לאחת הכהונות בתוך עם ה', לרב או מורה וכדומה" [10].

מטיף לעסוק במלאכה

נגד שיטת ההשתקעות בתורה בלבד בביסוסה האמונתי השתמש מוהליבר בעדותו של האמורא אביי: — „הרבה עשו... כרשב"י ולא עלתה בידם" (ברכות ל"ה ע"ב). עדות זו מוסבת על דברי התנא רבי שמעון בר יוחאי: „אפשר אדם חורש בשעת חרישה וזורע בשעת זריעה וכו' תורה מה תהא עליה אלא בזמן שישראל עושין רצונו של מקום מלאכתן נעשית על ידי אחרים" (שם). הערתו של אביי מציגה את שיטתו זו של רבי שמעון בר יוחאי כבלתי־מציאותית, או לכחות כבלתי־מתאימה לרבים [11].

את הביסוס הקאריירייסטי לשיטת ההשתקעות בתורה בלבד שלל מוהליבר מכול וכול. הוא התנגד „לעשות את התכלית הנכבדה ממוצעה להשיג על ידה דבר המך הרבה מערכו והוא האושר הזמני", וראה בזה „עוון גדול מגשוא". את דעתו הסמיך, בין השאר, על מאמרו של הלל: — „ודאשתמש בתגא חלף" (אבות א' י"ג) [12].

קרוב לודאי, שמוהליבר לא בא לאסור את ההתפרנסות מרבנות לחלוטין. הוא עצמו, אף שהשתדל בבחרותו להמשיך במסורת אביו ואבי־אביו, לא לעשות את התורה קרדום לחפור בו, נאלץ, בהתמוטט מסחרו, לקבל עליו משרה של רבנות [13]. הוא התכוון, כנראה, לדחוק את שיטת ההתפרנסות מרבנות למעמד של „בדיעבד" ולכוונן במקומה — כנורמה — את ההשתדלות שלא להתפרנס מדברי תורה.

שיטת התפרנסות תלמידי־חכמים על חשבון הציבור היתה מעוגנת במסורת הדתית [14] ומקובלת בחברה החרדית בת־זמנו של מוהליבר [15]. לעומת זאת, הנטייה לבקר את השיטה הזאת היתה רווחת בתנועת ההשכלה, במסגרת השאיפה לפרודוקטיביזציה [16].

מוהליבר גילה, איפוא, עניין רב בנושא הפרנסה ודרכיה. הוא המליץ על שני סוגי פרנסה: (א) „פועל כפים", דהיינו — מלאכה; (ב) „חכמת לב", כלומר — מקצועות, המבוססים על השכלה ומדע. לשני סוגי הפרנסות נדרשה הכשרה ממושכת בגיל החינוך, וכך הגיע מוהליבר לצורך ברפורמה בחינוך היהודי [17].

לסיכום: לפי מוהליבר קיימת שרשרת של התניות: — „האושר הנצחי" מותנה ב„אושר הזמני"; זה מותנה בעבודה מפרנסת; זו מותנית בהכשרה בגיל החינוך וממילא — בלימודים כלליים ומקצועיים. ברור כי מערכת זו עומדת בניגוד לקביעה המסורתית, כי „אין לאדם ללמוד כי אם מקרא משנה וגמרא והפוסקים הנמשכים אחריהם ובזה יקנה העולם הזה והעולם הבא אבל לא בלמוד שאר החכמות" [18].

למען המלאכה הטיף מוהליבר בהתלהבות. הוא התלונן על שאין היא מקובלת על יהודי זמנו. הוא ראה במלאכה את האלטרנאטיבה העיקרית למסחר, שהיה משלח־היד הנפוץ בין היהודים ואשר בדרכים הנהוגות בו נכווה מוהליבר עוד בבחרותו[19]. המלאכה היתה לדעתו דרך „לאכול לחם בלתי מגועל בעושק ובתרמית", ואילו על המסחר כתב עוד בשנת תרכ"ח: „...וכמה מיני ערמה ומרמה ואונאה וגנבה וגזלה במסחר, ממש אין לך מסחר שנגמר בהיתר גמור"[20].

את החקלאות שייך מוהליבר לקטגוריה המומלצת, „פועל כפים". הוא ציין כי „אבותינו הראשונים היו עובדי אדמה ורועי צאן". עם זאת לא הציע במפורש לעסוק בחקלאות, קרוב לודאי מפני שהיא לא היתה שכיחה ביהדות מזרח אירופה[21]. אשר לעבודה חקלאית בארץ־ישראל — רעיון זה היה שייך לתקופה הבאה בחייו של מוהליבר[22].

מכל־מקום, מוהליבר התגלה בדברים האלה כשותף לעמדות משכילות אופייניות, הן בהשקפה הכללית, המעניקה יתר הערכה לענייני העולם הזה, והן בגינוי המסחר ובשאיפה לפרודוקטיביזציה[23]. הוא מצא, איפוא, לנכון לדאוג לתכנית חינוך, אשר תעצב ותכשיר בעלי־מלאכה יהודיים. במסגרת זו הציע ללמד „כל מלאכת יד" וכן את „תורת ה', שפת המדינה ודרכי המוסר"[24]. משמעות המונח „תורת ה'" כללה, כנראה, את לימודי היהדות של ה„חדר": קריאת עברית, חומש עם פירוש רש"י וגמרא. ברור שהוספת המקצועות האחרים, שהציע מוהליבר, היתה מחייבת הפחתה במספר השעות ללימוד חומש וגמרא.

שותף לעמדת המשכילים

את שפת המדינה, דהייגו רוסית, דרש מוהליבר לדעת על־בוריה, בכתב ובעל־פה. את הדרישה הזאת הוא חשב להכרח התקופה, כי: (א) „לפי רות הזמן, רק בדרך הצלחה רחוקה יוכל האדם להשיג חיים נעימים ומאושרים, אם לא ידע לדבר צחות ולמשוך בעט סופר מהיר בשפת המדינה". (ב) ידיעת שפת המדינה תועיל לשפר את ההבנה עם הנכרים, ובעיקר עם הממשלה, ולהשמור על „כבוד ישראל"[25].

בנוגע להצעת מוהליבר להורות את „דרכי המוסר" — הוא לא הבהיר מה טיבו של מקצוע זה. ברור שאת הרקע להצעה הזאת יש לראות בביקורתו על המצב המוסרי של עם ישראל: „בשלמות המדות ירדנו פלאים... הגנו רואים על הרוב את האדם מדקדק מאד בדברים שבינו לבין קונו ויקל לעצמו בדברים שבינו לבין רעהו"[26]. אמנם, בתחום זה — תחום המוסר — „לא יבוש יעקב נגדה גא כל העמים", אף־על־פי־כן אין עם ישראל רשאי להסתפק ברמה המוסרית הנוכחית, ועליו ללמוד גם מ„חוקי ונימוסי ד"א (= דרך ארץ — י.י.) ישרים" של הגויים (!).

החינוך הדתי המקובל לא היה, איפוא, ערובה מספקת לחינוך מוסרי נאות ולכן היה צורך להכניס לתכנית הלימודים מקצוע „דרכי המוסר" לצדו של המקצוע „תורת ה'". גם בנושא זה היתה, איפוא, דעת מוהליבר כדעת המשכילים[27].

כאמור, המליץ מוהליבר גם על סוג הפרנסות, המבוסס על „חכמת־לב", אך הוא עשה זאת לא בלי חשש. הסיבה לכך היתה נעוצה במציאות הרוחנית של דורו, שבה השאיפה להשכלה גרמה, בדרך כלל, הינתקות מחיי התורה: — „...רובם כאשר ישלחו ידיהם לאחוז בסנסני עץ הדעת... יתנו יד להגרש מגן ה' כרם התורה". בכל־זאת קבע: — „אם כי שושנת החיים אשר

בגן החכמה, קוצים וחרולים סביב לה, עכ"ז לא נאמר נואש מלהשיגה ושוה היא כל עמל ותלאה אשר נסבול למענה, כי כאשר תשיג ידינו לטעת אותה על מבועי התורה בכרם ה' אזי תפרח כחבצלת השרון וריחה הטוב ישאפו כל רוזני ארץ וכרם ה' יהי' לשם ולתהילה" [28].

הרב שמואל מוהליבר האמין, כי ביסודו־של־דבר — תורה וחכמה, יראה והשכלה, הן ביטויים של אמת אחת [29]. הוא עצמו חונך על־ידי אביו — סוחר ותלמיד־חכם, שבזקנתו קיבל עליו מסורת רב — שלא להסתפק בלמדנות התלמודית. אביו לימד אותו גם עברית, תנ"ך וחשבון, ואף הכניס אותו לפילוסופיה היהודית הביניימית. לפי עדות אחת קרא מוהליבר גם את כל הספרים, „שהיו אז בספרותנו" על תולדות עם ישראל [30]. מכתביו ניכרת גם התעניינות והבנה במדעי הטבע וערנות לבעיות רוחניות אוניברסליות [31].

נסיונו האישי של מוהליבר יכול, איפוא, לנטוע בו את הבטחון באפשרות הצירוף של תורה והשכלה. הכרתו את ההיסטוריה של התרבות היהודית חיזקה את הבטחון הזה, בהעלותה לפניו דוגמות של קהילות יהודיות, אשר הצליחו להגיע להישגים בתחומי התורה וההשכלה בעת ובעונה אחת [32]. מוהליבר ראה, איפוא, תכנית לימודים של תורה עם השכלה כאפשרית וכרצויה. את סכנותיה של תכנית כזו לאמונתם הדתית של החניכים קיווה למנוע על־ידי העמקת החינוך הדתי. להשגת מטרה זו העלה שלוש הצעות:

(א) „הרחקת אמונת שוא ותפל" ולימוד ספרי הנביאים, שבהם „דעות טהורות ומצורפות ומדות העלות ונשגבות".

(ב) ניתוח מאמרי חז"ל לצורך חילוץ הרעיון הפנימי שבהם מתוך עטיפתם האלגורית, „ואז כאשר יגדל לא יהי בווה לדברי חכמים וחידותם".

(ג) „לחנכו במעשים טובים עפ"י התורה" [33].

מן הראוי להדגיש, כי בהבעת שאיפותיו לצירוף תורה עם השכלה ולאמונה צרופה — תזר מוהליבר על עמדות של המשכילים המתונים [34].

בנוגע לרקע הציבורי של המוסדות, שבהם תתגשמנה הצעותיו החינוכיות, קבע מוהליבר, כמובן מאליו, כי יש צורך ברשיון הממשלה. על רקע נטייתה הגוברת של ממשלת רוסיה להתערב גם בתחום החינוך היהודי — היתה הסכמתה אחד התנאים הנהוצים להקמתם ולייצובם של בתי־ספר חדשים. מוהליבר יכול לקוות, שהרפורמה החינוכית שלו — בהיותה צעד לקראת מדיניות ההשכלה הממשלתית — תפתית את לחץ הממשלה על מערכת החינוך היהודי [35].

כדי לבסס את בתי־הספר המוצעים על־ידיו מבחינה דתית וציבורית־יהודית — ראה לנכון לקבוע, כי „מורי דת ואמונת ישראל יהיו נבחרים בבתי־ספר עפ"י גדולי הרבנים" [36]. את הצעות התיקונים שלו בחינוך התווה מוהליבר לפני הציבור היהודי על־גבי העתון העברי האורתודוקסי „הלבנון". עתון זה יצא לאור במיינץ שבגרמניה והיתה לו תפוצה בקרב יהודי רוסיה [37]. המניע הישיר של מוהליבר לפרסום השקפותיו בתחום החינוך היה „קול קורא" מאת „חברת מרבי השכלה בישראל יושבי רוסיה", אשר פורסם בתמוז תרל"ב (1872). ה„קול קורא" סקר את מטרותיה וזרכי פעולתה של „חברת מרבי השכלה", ופנה, בין השאר, אל הרבנים, בבקשה לסיוע בעצה ובמעשה [38].

המו"ל של „הלבנון" — ד"ר מאיר לעהמאן, איש האורתודוקסיה היהודית בגרמניה — פרסם את ה„קול קורא" והוסיף „הערת המו"ל". בהערכה זו שיבח את היוזמה להפצת ההשכלה וקרא לפתח את ההשכלה בהרמוניה עם הדת, על דרך האורתודוקסיה היהודית בגרמניה [39]. הוא הציע, שתכונס אסיפת רבנים וגבירים יהודיים ברוסיה לדון על דבר התיקונים בחינוך [40].

בתגובה על ה„קול קורא" של „חברת מרבי השכלה" ועל „הערת המו"ל" פרסמו רבנים רבים את דעותיהם על חינוך, השכלה ונושאים הקשורים באלה. רובם הסכימו לתיקונים מסויימים ברוח ההשכלה המתונה. הועלו גם הסתייגויות, בעיקר בגלל אופיו ה„משכילי" של מקור היוזמה — „חברת מרבי השכלה" [41]. מן הראוי להזכיר כי באותה עת היה הלוחם במסורת י.ל. גורדון מכהן כמזכיר חברת „מרבי השפלה" [42].

במסגרת הדיון הציבורי הזה פרסם מוהליבר את מאמרו „היראה וההשפלה". הוא קרא לשיתוף־פעולה בין חרדים למשכילים, העלה על נס את ייזמת „חברת מרבי השכלה", ופנה אל רבני רוסיה ופולין בקריאה נרגשת „לצאת ממצב הדומיה הנוראה" [43]. עמדתו של מוהליבר זכתה לתמיכתם המפורשת של הרבנים מרדכי אליאשברג, מרדכי גימפל יפה ומרדכי מרגליות. שני הראשונים היו, אחר־כך, מראשוני התומכים ב„חיבת ציון" בקרב הרבנים [44].

התנגדות מצד החרדים

הצורך בשינויים בחינוך בפרט ובחיי העם בכלל הוסבר בדברי מוהליבר על־ידי דיאגנוזה כסימית של מצב העם מבחינה רוחנית, כלכלית ומדינית. הוא קרא לכנס „אסיפה כללית מגדולי הרבנים המלאים בתורה וחכמה, גם מנכבדי העם וגביריו", כדי לדון על „הסכנה המרחפת על היהדות מעבר לזה ועל מצבו החמרי מעבר לזה", ו„להציל את שניהם גם יחד". באי האסיפה הזאת צריכים להיות „המבינים מה ה' שואל מאתנו וגם מה הזמן מבקש מידינו" [45]. מן הדברים האלה נשמעת נעימה, שהיא מהפכנית ושמרנית בעת ובעונה אחת.

לדעת מוהליבר חייב, איפוא, המצב נקיטת יוזמה מצד המנהיגות החרדית, אולם היא נשארה פאסיבית. את הפאסיביות הזאת גינה מוהליבר ו־כך הציב את עצמו, גם בעניין זה, מצדו „המשכילי" של המתרס [46]. במאמרו „היראה וההשפלה" ניתח את התנהגותה של המנהיגות החרדית ומנה שלוש סיבות לפאסיביות שלה:

(א) **הדממה**: — „הרבה מגדולי וראשי עמנו נרדמו ב... מת הזמן, עד כי כל הנעשה מקיר ביתם וחוצה — זר הוא להם... ויש מהם עוד העמלים בתורה וברוחב לבבם וחדוד שכלם יעלו שמים וירדו תהומות ומארבע אמות של הלכה והלאה לא יביטו, כי זולת למוד התורה יחשבו הכל לדברים של מה בכך". בהיותו ספוג בערכי החברה החרדית, נמנע מוהליבר מניסוחים בוטים כלפי האידיאל של הצטמצמות בדתיות אינדיבידואלית אינטנסיבית והסתפק באירוניה דקה.

(ב) **ייאוש**: — „הרבה מגדולי וראשי העם יודעים בסתר לבבם את המצב הפרוע בעמנו... אבל רק בסתר יבכה לבבם ומאומה לא יעשו, כי כבר נואשו מלהעלות ארוכה לשבר בת עמם".

(ג) **„בבוד המדומה"**: — „גדולי העם, אשר בחכמתם ודעתם יודעים לתקן וגם המה ישימו ידם בחיקם... יען כי דואגים המה לכבודם יתר הרבה מאשר ידאגו לאושר העם כולו".

המדובר ברבנים, שהעדיפו להימנע מטיפול בתיקונים חברתיים — אשר מטבעם הם עניינים השנויים במחלוקת — כדי לא לחשוף את עצמם לביקורת. את אלה הוכיח מוהליבר על חוסר נאמנותם לתפקידם [47].

במאמר „אושר האדם" דן מוהליבר במניע נוסף לפאסיביות המנהיגים החרדים: — „בלי תפונה צרת אחיהם נגעה עד חדרי לבבם, אבל מחשים יען כי מחכים לתשועת ה', ותקותם היא מעוזם". מוהליבר דחה את השקפת־החיים הזאת וקבע כי כשם שלצורכי הפרט אין האדם מסתפק

בתקווה לתשועת ה', אלא מצרף לה את יוזמתו־שלו, כך צריך לנהוג גם בצורכי הכלל: היוזמה האנושית והבטחון בה' צריכים להשלים זה את זה[48].

הדיון הציבורי בתכנית לאסיפת רבנים נקטע על־ידי „חברת מרבי השפלה" עצמה. החברה הסתייגה מרעיון אסיפת רבנים וקראה לרבנים להסתפק בפעילות מקומית לעידוד השפלה (אדר תרל"ג, 1873)[49].

אף־על־פי־כן המשיך מוהליבר במאמצים לכינוס אסיפת רבנים ומנהיגים יהודים אחרים. הוא ניצל, כפי הנראה, את ההזדמנות, שנוצרה על־ידי הפעילות החרדית בעניין החוק על איסור עבודתם של מלמדים, שאינם בוגרי גימנסיה או סמינר. החוק נחקק על־ידי הצאר עוד ב־1855, אך עמד להיכנס לתוקף במאי 1875. מלמדי ה„חדרים" עדיין לא עמדו בקריטריון של החוק והאפשרות שיעשו כן כלל לא התקבלה על דעת החברה החרדית. נוצר, איפוא, איום חמור על קיומו התקין של החינוך היהודי העממי ברוסיה[50]. לכן הציע מוהליבר לשגר כמה רבנים לפטרבורג, כדי להתייעץ עם הברון היהודי, יוסף גינצבורג, על דרכי השתדלנות האפשרית להסיר את רוע הגזירה.

בתחילה התקבלה הצעת מוהליבר על־ידי המנהיגות החרדית והוא עצמו נבחר להיות אחד הרבנים, המיועדים להתכנס בפטרבורג; ואמנם, כמה רבנים באו לפטרבורג ונועדו שם — כל אחד בפני עצמו — עם הברון גינצבורג. גם מוהליבר נפגש עם גינצבורג, (בערך בניסן תרל"ג, 1873)[51], ופרש לפניו את הצעת הרפורמה החינוכית שלו: — „ללמד את בנינו את שפת המדינה ושאר הידיעות הנחוצות, לפי הזמן והמקום, באופנים שנהיה בטוחים אשר הדת והאמונה תשארנה בינתיים התעוררה תסיסה בקרב עסקנים חרדים נגד קיום אסיפת הרבנים. באשר התברר, כי האסיפה עלולה לשמש במה להעלאת הצעות לשינויים בדרכי החינוך היהודי, התעוררו למנוע את קיומה. על־פי עדותו של מוהליבר עצמו, כוונו נגדו התקפות אישיות, על־ידי אנשים, אשר „יצאו ממחבואם רוגנים, מלינים וחשדנין". על יוזמתו מתחו ביקורת גם אנשי־שם גדולים בתוי"ר (= בתורה ויראה — י.י.). עם אלה האחרונים יש למנות, כנראה, בראש־ובראשונה, את ישראל סלנטר[53].

*

ההתנגדות החרדית מנעה את הגשמת תכניותיו של מוהליבר בשדה החינוך, אך הוא נשאר בדעתו. הוא קבע, כי אותם „אנשי שם גדולים בתורה ויראה", שהתנגדו לתכניותיו — „ובלי ספק גם כוונתם לטובת עמנו ותורתנו" — „הרבה שגו בזה, ואם יעמדו על דעתם יביאו על העם כולו אסון איום חלילה, ורק המה ערבים בדבר ואחריות הסכנה הזאת ר ק ע ל י ה ם". מוהליבר קבע, כי יש „לאחד את התורה והחכמה בעוד מועד, ואז בכוחנו לקחת את החכמה לרעיה לגברת הבית — תורת ה', ואף לכבוש אותה לאמה כאחת הרקחות והטבחות, כאשר עשו חכמינו הראשונים ז"ל, אבל כאשר נאבה לגרשנה כלה — אוי תפרוץ בסופה וסער ובשאון עוזה תשרש את הכל, ותוה"ק (= תורתנו הקדושה — י.י.) מה תהי עליה ... כבר הורה הנסיון, אשר על ידי התנגדות כאלה אבדנו טובה הרבה, ועוד נתנו יד לפרוע פרעות כנודע"[54].

מערכת הרעיונות של מוהליבר על החינוך דומה דמיון רב לרעיונותיהם של משפילים מתונים, בעיקר מן הדורות הראשונים של ההשכלה, כגון: ויזל, לוינזון ודומיהם. מוהליבר שימש, איפוא, כחוליה היסטורית בין מגמות החינוך של ההשכלה המתונה לבין מגמות הציונות הדתית, שהוא היה מאבותיה הרוחניים.

הערות

1) על תולדות מוהליבר ראה: י. ל. פישמן: „תולדות ר' שמואל", בקובץ י. ל. פישמן (עורך) ספר שמואל, ירושלים, הסתדרות המזרחי, תרפ"ג. על חלקו בתנועת „חיבת ציון" ראה: ישראל קלויזנר: התנועה לציון ברוסיה, כרכים א'—ג'.
מוהליבר היה מגהיג „חובבי ציון" החרדים בשנות השמונים והתשעים של המאה הי"ט.

2) בעת פרסום מאמריו על החינוך היה רב ואב"ד העיר ראדום בפולין. הוא כיהן כרב של קהילות יהודיות בליטא ובפולין מאז תר"ח (1848) עד מותו בתרנ"ו (1896). עדויות על הכבוד, שלו וכה בחוג הרבני, ראה:
א) דברי ירוחם יהודה ליב פרלמן („הגדול ממיגסק") במכתבו מיום ד' בכסלו תרל"ב אל מוהליבר: „הנה כת"ר (= כבוד תורתו) הוא גאון ישראל ויוכל לסמוך על משענת החכמה אשר בידו". י"ל פרלמן: אור גדול, וילנה, גארבער, תרפ"ד, חלק א', עמ' 169.
ב) תארי הכבוד „הגאון" ו„כבוד הגאון", המוענקים למוהליבר על־ידי העסקן החרדי, שהתנגד לו, יעקב ליפשיץ, בספרו זכרון יעקב ב', עמ' 124—129.

3) על נטייתו להשפלה ראה כאן, בפרק „שותף לעמדת המשכילים". לפעמים נחשב על־ידי חרדים למשכיל, ראה: א. ש. שטיין (עורך): ראדום, הוצאת ארגון יוצאי ראדום, 1961, עמ' 47, 54.

4) ש. מוהליבר: „היראה וההשפלה", הלבנון, שנה תשיעית, עמ' 113—114, 121—123 (גליונות ט"ו—ט"ז, ד' וי"א בכסלו תרל"ג); הנ"ל: „אושר האדם", הלבנון, שנה עשירית, עמ' 201—202, 209—210,

5) „אושר האדם", עמ' 210. השווה: רמב"ם: יסוד התורה, הלכות תשובה, פרק ח', הלכות א', ו'—ז'.

6) „אושר האדם", עמ' 202, 209. מאמר חז"ל: „כל תורה שאין עמה מלאכה וכו'" הוא מתוך אבות ב', ב'. דברי מוהליבר דומים לדברי הרמב"ם על שתי השלמויות של האדם, שלמות הגוף ושלמות הנפש: — „. . . . שזה השלמות האחרון הנכבד א"א להגיע אליו אלא אחר הגיע השלמות הראשון וכו'" — רמב"ם: מורה נבוכים, תרגום אבן־תבון, חלק ג', פ' כ"ז.

7) „אושר האדם", עמ' 202, 209, 210. הציטוט מעמ' 210. דברי מוהליבר דומים מאוד לדברי ויזל, כי „חקי האלוהים ותורותיו נעלים מאד מתורת האדם", ובכל־זאת „תורת האדם קודמת בזמן לחקי האלוהים העליונים" — ויזל: דברי שלום ואמת, עמ' 5. דברי שני האישים שימשו להם בסיס לדרישה להרחבת תכנית הלימודים.

8) היראה וההשפלה, עמ' 122. אסמכתאות ארוכות מדברי חז"ל לעניין זה הביא מוהליבר מן: ירושלמי, פאה, פרק ראשון; קדושין ל' ע"ב; סוטה מ"ד ע"א; אבות ב' ב'. ראה היראה וההשפלה, שם, וכן „אושר האדם", עמ' 202, 209.

9) לפי פאה א' א'.

10) „אושר האדם", עמ' 209.

11) שם. על האמונה שרווחה בחברה החרדית, כי השתקעות בלימוד תורה היא סגולה לפרנסה, ראה: מ. לוין: ערכי חברה ובלבלה באידיאולוגיה של הקומת ההשפלה, ירושלים, מוסד ביאליק, תשל"ו, עמ' 23—24.

12) „אושר האדם", עמ' 209—210. השווה לגינוי שגינה רמב"ם את „כל המשים על לבו שיעסק בתורה ולא יעשה מלאכה ויתפרנס מן הצדקה". רמב"ם: יסוד התורה, ספר המדע, הלכות תלמוד תורה, פרק ג', הלכה י'.

13) י. ניסנבוים: רבי שמואל מוהליבר ז"ל, תל־אביב, אמנות, תר"צ, עמ' 8.

14) על העמדה המסורתית בנושא זה אפשר ללמוד מדברי רמב"ם, כי עמדתו־שלו נגד התפרנסות תלמידי־חכמים על חשבון הציבור מנוגדת לדעת „רוב חכמי התורה הגדולים. ואפשר לכולב": רמב"ם: **פירוש למשנה, אבות ד' ה'**.
ואמנם, יוסף קארו פסק, כי התפרנסות מעבודה היא עבור הלמיד־חכם אפשרות יוצאת־דופן: „...אי: זו מידת כל אדם, שאי אפשר לכל אדם לעסוק בתורה ולהחכים בה ולהתפרנס ממעשה ידיו": י. קארו: בית־יוסף על טור יורה דעה, רמ"ו. מחקר מפורט בנושא זה: משה בר: „תלמוד תורה ודרך ארץ". לשאלת קיומם הכלכלי של התנאים, בקובץ: ח. ז. הירשברג ומשה בר (עורכים): **בר־אילן ב'**. רמת־גן, אוניברסיטת בר־אילן, תשכ"ד. ראה במיוחד שם, עמ' 29.

15) הנוהג המסורתי תואר באופן הבא: „אך התורה, מלבד אשר היתה הנשמה בעם לחיי רוחו עוד היתה גם הנותנת חיים של פרנסה לחלק גדול בעמנו" — ליפשיץ: **זכרון יעקב**, כרך ב', עמ' 46.. ראה גם שם, עמ' 8.
בסוף המאה התשע־עשרה היתה עדיין המגהיגות החרדית דבקה בעמדה המסורתית, המעלה על נס השתקעות בתורה ובלימודה, תוך הזנחת המאמץ האישי לסיפוק עצמי של פרנסה. ראה למשל בקובץ: **עץ פרי**, וילנא, י. ל. מץ, תרמ"א, במיוחד בעמ' 4, 6, 10, 13—14 (ובמספור חוזר): 23—25. בין השאר מובאים שם דבריהם של ראשי המנהיגות החרדית, י. א. ספקטור, י. (ליפקין) סלנטר י. מ. הכהן מראדין („חפץ חיים").

16) בעניין זה ראה: לוינזון: **תעודה בישראל**, וילנה, תקפ"ח, מהדורה ראשונה, עמ' 157—167; יכמי כן אצל לוין: **ערכי חברה וכלכלה באידיאולוגיה של תקופת ההשכלה**, עמ' 53—54, 128—129.

17) „אושר האדם", עמ' 209—210. ראה גם: „היראה וההשפלה", עמ' 122.

18) **שלחן ערוך**, יורה דעה, רמ"ו, ד', בדברי רמ"א.

19) „אושר האדם", עמ' 210; ניסנבוים, עמ' 8.

20) „אושר האדם", שם; י. מוהליבר: „דעותיו והשקפותיו של רבי שמואל", בקובץ: י. י. פישמן (עורך): **ספר שמואל**, ירושלים, הסתדרות המזרחי, תרפ"ג, עמ' קל"ה.

21) „אושר האדם", שם; על תקלאות יהודית במזרח אירופה במאה התשע־עשרה ראה: לוין, עמ' 67 ואילך.

22) פישמן, עמ' כ"א, כ"ח.

23) על השקפות המשפילים, ראה: לוין, במיוחד עמ' 50—73, 114—134, 146.

24) „אושר האדם", שם.

25) „היראה וההשפלה", שם; **אושר האדם**, עמ' 218; **ספר שמואל**, מ"ח.

26) „אושר האדם", שם; ראה גם: י. מוהליבר, **ספר שמואל**, קל"ז—קל"ח.

27) ויזל, 65—71; א. קויפמן: „מכתב על דבר התנוך", בקובץ (עורכים: א. ליפמן וש"י פין): **בחמי צפון**, מחברת שניה, וילנה, ה' דר"ת, 1844, עמ' 45, 57—58.
אמנם, גם „תנועת המוסר" דגלה בלימוד מוסר על לימוד התורה הרגיל, אך עניינה היה בישיבות ולא ב„חדרים".

28) „אושר האדם", עמ' 209, 210.

29) „היראה וההשפלה", עמ' 114.

30) ניסנבוים, עמ' 7—8; ראה גם: פישמן, עמ' ו'.

31) בכתביו של מוהליבר אפשר למצוא התייחסות אל „חכם הטבע דארוין האנגלי" ואל „ג' חוקי התנועה של קעפלער": י. מוהליבר, **ספר שמואל**, עמ' קט"ז, קכ"ה; ראה גם שם: עמ' קכ"א—קכ"ג, ק"ל.

32) „אושר האדם", עמ' 210.

49) ראה : הלבנון, שנה תשיעית (תרל"ג), עמ' 242—244.

50) לפי ליפשיץ : זכרון יעקב, כרך ב', עמ' 124, 132—138. ראה גם : שרפשטיין, כרך א', עמ' 306.

51) ליפשיץ, שם, עמ' 125—126, 129 ; ראה גם : „אושר האדם", עמ' 225.
לעומת עדויות אלו טענו הביוגראפים הציונים־דתיים של מוהליבר, כי אסיפת הרבנים אכן התקיימה. ניסנבוים, עמ' 13—14 ; פישמן, עמ' ח' : ג. בת־יהודה : מוהליבר שמואל, עמ' 341—354.

52) „אושר האדם", שם.

53) ליפשיץ, עמ' 127—129. בניגוד להשקפת מוהליבר ראה סלנטר את בעית הדור דווקא בכך ש„למודי חול נפרץ בין בניבו במידה נפרזה". עץ פרי (מספור חוזר), עמ' 23. על התפתחות יחסו של סלנטר כלפי שילוב תורה עם השכלה ראה : דב כץ : תנועת המוסר, חלק א', תל־אביב, תשי"ב, עמ' 178, 187, 225 ; וכן : י. י. ויינברג : „תנועת המוסר", בקובץ יהדות ליטא א' (עורכים : ג. גורן ועמיתים), תל־אביב, תש"כ, עמ' 334.

54) „אושר האדם", עמ' 225—226. בדברים האחרונים כיוון, כנראה, מוהליבר להתפתחות המאבק בעניין ההשכלה ביהדות גרמניה.
על ההתפתחות בגרמניה, ראה : מ. אליאב : החינוך היהודי בגרמניה בימי ההשכלה והאמנציפציה, ירושלים, הסוכנות היהודית, תשכ"א.